

Радомир Станић

Око проблема заштите сопоћанских фресака

Већ неколико година стање сопоћанског живописа, угроженог влагом, скреће пажњу наше културне јавности. У последње време уложени су знатни напори око истраживања узрока појаве влаге — главног непријатеља фресака. Недавно је израђен елаборат који је стручним и научним круговима презентирао Републички завод за заштиту споменика културе из Београда. По том елаборату предвиђено је да се цела сопоћанска црква, монументалних размера, стави под шаторасту металну конструкцију — неку врсту хангара који ће омогућити откривање крова грађевине и исушивање влаге. Извођење радова на подизању ове конструкције коштало би по предрачуну преко 300 милиона старих динара, не рачунајући при том вредност конзерваторских интервенција које по својој сложености и деликатности представљају врло скупе операције.

Овај амбициозни и спектакуларни пројект, чија реализација захтева огромна средства, доноси један сасвим нов и до сада никад не примењен метод у југословенској, а можда и у светској конзерваторској пракси.

Међу групом истакнутих стручњака и научника која је разматрала овај пројект чула су се различита и противуречна мишљења. Разлози за неприхватање предложеног пројектног решења од стране низа конзерватора леже најпре у чињеници да наши материјални услови не дозвољавају трошење овако огромних средстава, чија је оскудица, кад је у питању заштита споменика културе, изразито присутна. Осим тога, сумњи у оправданост оваквог захвата веома доприноси уверења појединих конзерватора у то да постоје и друге знатно рационалнија, технички једноставнија и ефикасна решења за заштиту драгоцених сопоћанских фресака.

У жиљи да нашу културну јавност шире и непосредније упозна са проблемом и методом спасавања наших уметнички највреднијих фресака Средњег века, редакција „Повеље“ у овом броју доноси прилог Радомира Станића, историчара уметности — конзерватора из Краљева, који садржи занимљиве поставке и даје шира обавештења о његовим погледима на проблематику санашије живописа сопоћанске цркве „Рашики на извору“. Полазећи од чињенице да су фреске Урошеве задужбине по својим уметничким вредностима део интегритета бриљантних културних традиција и да по естетским и ликовним својствима представљају запањени допринос светској средњовековној културној баштини, Уредништво сматра корисним да своје читаоце, објављујући прилог Р. Станића, упозна са једним аспектом посматрања проблема заштите Сопоћана, остајући спремно до у наредним бројевима обави и супротна гледишта.

Стање сопоћанског живописа већ дуже времена упозорава како стручњаке и научнике који се баве заштитом и проучавањем нашег културно-историјског наслеђа, тако и остале културне раднике. Рекло би се чак да је преко информативних средстава доста речи узнемирења и алармирања написано и изговорено да њихова укупна сума превазилази тежину ситуације у којој се овај драгоцен живопис налази. То је, мислим, добро, јер представља одраз нашег сензибилитета и хуманог односа према баштини.

С обзиром да ми је историја „судбине“ ових фресвака добро позната и да сам у више прилика учествовао, како у разматрању мера око њихове заштите, тако и у разговорима са низом наших истакнутих и еминентних стручњака, желим да овог пута изнесем своје мишљење о овом питању.

Пре свега морам да истакнем да је Републичка заједница културе, колико ми је познато, увек показивала не само довољно интересовања за заштиту сопоћанског зидног сликарства, већ и перманентно испољавала спремност да обезбеди максимално потребна средства за адекватно решавање сопоћанске проблематике. У то сам се могао уверити пошто сам био упознат са радом Комисије за заштиту споменика културе и природе и са Извршним одбором ове Заједнице. Не може се апсолутно ни једног тренутка приговорити Заједници да је, како се може чути, допринела тежини стања живописа Сопоћана не показујући, наводно, спремност да финансира заштиту овог изузетно вредног фреско-ансамбла. Вероватно да није тешко доказати да је Заједница задњих неколико година остављала у резерви знатна средства намењена за Сопоћане, лишавајући се при том свесно могућности да се другим споменицима, који су на сличан начин угрожени, притекне у помоћ. Оправдано је, свакако, то што је испољена пуна одговорност од стране самоуправних органа Заједнице који нису желели да без повзданог и стварног одговарајућег и прихватљивог пројекта заштите Сопоћана допусте трошење великих средстава без гарантованог резултата. Колико знам, Заједница је била издашна у обезбеђивању средстава за испитивање, документацију и израду елабората за заштиту угроженог живописа. Шта више, средства су бивала обезбеђивана и за превентивне односно привремене интервенције у циљу спречавања разорног дејства шалитре док се не обезбеди елаборат за целовиту заштиту. Одговорност, према томе, за стање фресака у Сопоћанима не може се, мислим, приписати Републичког заједници.

Како годинама пратим промене на овом нашем највреднијем фреско-ансамблу и како сам у прили-

Сопоћани

чној мери упознат са стањем живописа у нашим другим веома значајним споменицима, склон сам да поверујем да се ситуација око сопоћанског сликарства не може квалификовати катастрофалном, како се то често чује. Ни у другим храмовима фреске нису у нарочито бољем стању. И тамо шалитра царује. Узмимо као пример Краљеву цркву у Студеници. Међутим овим никако не желим да потценим озбиљност проблема Сопоћана, већ само да укажем на чињеницу да конзерваторска неефикасност није само оличена у случају Сопоћана, већ и у низу других споменика. Треба признати да су у највећем броју случајева у питању сасвим објективни разлози (недостатак кадрова, средстава, недовољна организованост и др.). Није излишно нагласити да ће нам фреске доспевати у још теже стање уколико се са изразитим конзерваторским проблемима будемо „поигравали“ ангажовањем стручњака у чијој свести по природи њиховог опредељења никада није могла да егзистира могућност о решавању проблема какав је спасавање средњевековног сликарства. Корисно је и неопходно консултовати широки круг стручњака и научника различитог профила, који могу да пруже одговарајућу помоћ у решавању сложенијих проблема у области заштите фреско-сликарства. Сопоћани, с обзиром на своју вредност и стање живописа, апсолутно заслужују ангажовање различитих стручњака, али никако не би смели допустити да њихове експертизе и

предлози решења потисну и преодминирају над искуством и знањем конзерватора који су управо, опредељени и школовани за заштиту споменика у најсложенијим видовима и облицима. Мислим да је случај Сопоћана, кад је у питању израда елабората за заштиту објекта од влаге на чијим је зидовима сликарство блиставих вредности, попримио неприхватљив карактер, односно да је у својој бити испуштен из руку конзерватора-сликара и других познавалаца проблема заштите зидног сликарства и архитектуре.

Претпостављам да ни једном искусном, способном и сензибилном конзерватору не би пала на памет изградња хангара као предуслова за интервенције на грађевини, или бар не у оваквом облику како је то предвиђено у елаборату. Стога ни ја као човек који ради на заштити културног наслеђа не могу да прихватим предложено решење тзв. шаторасте конструкције, јер нисам уверен да су довољно озбиљно и објективно размотрена друга целисходнија, рационалнија и адекватнија решења. Постоји, по мом мишљењу, више разлога који су против подизања хангара. Најпре, макар колико да се ради о Сопоћанима са нашим највреднијим ликовним наслеђем, поставља се питање оправданости улагања огромних средстава у изградњу хангара који ипак не гарантује стопроцентну могућност обезбеђења живописа. Ово се питање поставља, наравно, у контексту других могућих решења која би била рационалнија и технички једноставнија, а којима, чини се, није посвећена потребна пажња. Приликом израде пројекта за овакво решење стиче се утисак да се није довољно водило рачуна о новим битно промењеним условима у којима ће се грађевина заједно са фрескама наћи. У питању су високе температуре до којих ће доћи подизањем ове конструкције. Евентуална изолација покривача довела би до накнадних и непредвиђених, вероватно знатних издатака. О утицају тзв. топлотних удара на угрожени живопис и о неподношљивости услова за нормалан рад, односно извођење конзерваторских интервенција које су, уствари, од превасходне и отсудне важности, веома добро знају сликари — конзерватори. О томе је убедљиво и разложно говорио Милорад Медић на задњем састанку који је организовао Републички завод.

Није ми познато у којој мери су проучена искуства у иностранству у решавању проблематике која је слична сопоћанској, као што ми није познат ни један случај у свету да је примењен сличан начин као у Сопоћанима. Не знајући ни о једном ни о другом ништа конкретно, не могу ипак да будем категоричан у неприхватању подизања пројектом замишљене

конструкције. Међутим, ако у протеклом доста великом временском распону нису проучена искуства постигнута ван наше земље, априори сам склон да не подржим предложено решење, јер ми није уверљиво образлагање да је то најделисходнији предлог. Уосталом, поново наглашавам да је било довољно времена да се пројектанти и сарадници који су се бавили питањем заштите Сопоћана подробно упознају преко иностране стручне литературе са резултатима постигнутим у свету и да упоређивањем тих резултата и достигнућа конфронтирају свој предлог. Овако, уколико су мимоиђена постојећа искуства у свету па и код нас, произилази да је код пројектаната била у првом плану тежња да се предложи атрактивно, спектакуларно, можда и сасвим оригинално решење, које није са студиозношћу образложено. Кад се томе још додају изванредно велика средства која треба утрошити за подизање хангара само као предуслова за предстојеће сложене и веома скупе конзерваторске интервенције и операције, тешко да ће се предложено решење моћи да прихвати без бриге савести. Морају се имати у виду наше опште материјалне прилике и напори око економске стабилизације земље.

Сопоћане и његову заштиту готово је немогуће искључивати из комплекса слојевите и деликатне проблематике која је заједничка за читав низ веома значајних споменика. Стога је решење за Сопоћане морало да буде по својој ефикасности, рационалности и целисходности узор и пут за спасавање других на сличан начин угрожених фреско-целина. Усвојимо ли предлог који је пројектом дат за Сопоћане према коме смо скептични из више разлога, бојим се да ћемо превише претенциозно и галантно са неприхватљивим и неаргументованим подацима, насумице, усвојити метод и начин спасавања живописа и у другим споменицима који су несагласни са нашим скромним могућностима, првенствено материјалним. Мислим да се ипак због Сопоћана не смеју жртвовати и друге наше угрожене вредности. То тим пре што сам уверен да постоје решења далеко јефтинија, технички једноставнија а исто тако ефикасна.

Оправдано сам претпостављао да ће изузетне уметничке вредности сопоћанског живописа моћи доста једноставно да заведу одговорне у заштити нашег културног наслеђа у избору решења око његовог спасавања. Сматрам да се ова моја претпоставка и остварила релативно комотним и недовољно критичним прихватањем предложеног решења на недавно одржаном састанку у Републичком заводу.

Проблем сопоћанског живописа угроженог влагом идентичан је, на пример, са стањем фресака у

капели краља Драгутина на Бурђевим Ступовима. И ту је влага била погубна по фреске. Међутим, приликом конзерваторских интервенција на архитектури ове грађевине који су претходили радовима на заштити живописа, ником није падало на памет да се исушивање влаге изведе под шаторастом конструкцијом. Једноставно, приступило се интервенцијама које су биле врло рационалне, технички лако изводљиве и ефикасне. Перфорирањем зидова у висини кровног венца влага која се деценијама гомилала испод кровног покривача потпуно је ишчезла. Настанку влаге допринело је и отварање оловног покривача да би се летњим месецима влажни слојеви шута на површини свода могли исушити. Све је то изведено пажљиво и без икаквог спектакла. Испитивањима је касније установљено да не постоји влага у капели! Јако угрожени и пострадали живопис у капели спасен је и заштићен необично преданим и изузетно стручним радом сликара-конзерватора Звонимира Зековића, сарадника Републичког завода за заштиту споменика културе.

Пример Драгутинове капеле је искуство које се кад је реч о Сопоћанима не може нити сме занемарити. Напротив, верујемо да се сличан поступак може применити и на сопоћанској цркви. Дренажа и евентуална ваздушна изолација морају се, пре свега, довести у стање ефикасног функционисања. Што се тиче малтерисања оно може доћи само после нестанка влаге. Опет би капела на Бурђевим Ступовима могла бити поука и у овом погледу. Праћењем стања објекта у вези са влагом установљено је да периодично кратко-времено влажење зидова грађевине долази од атмосферлија које продиру кроз неомалтерисане зидове од блокова сите. По мишљењу сликара-конзерватора из Републичког завода малтерисање зидова капеле било би једино решење да би се фреска заштитила од влаге.

Треба у сваком случају ценити напоре Републичког завода у окупљању експерата и као појединаца и као институција који су учествовали у испитивању проблематике Сопоћана и изради предложеног пројекта. Ипак, мислим да није довољно до изражаја дошло гледиште стручњака Завода на проблем Сопоћана, нити је њихово ангажовање било присутно у одговарајућој мери, што се не може објаснити нити оправдати. Не може се схватити чињеница да јавност, стручна у првом реду, није обавештена о ставу и мишљењу овог Завода као еминентне установе о решењу питања Сопоћана. Проблем је изразито сликарско-конзерваторски и архитектонско-конзерваторске природе, па је отуда логично да га и одговарајући

стручњаци и решавају. Наравно, не може се имати ништа против хидролога, геофизичара, грађевинских стручњака и разних института, јер је њихова помоћ драгоцене, али неумесно је и неодрживо готово искључиво њима поверити израду једног пројекта који је толико конзерваторски типичан и карактеристичан. У Републичком заводу је изузетна концентрација таквог стручног кадра међу којима их је и са међународним конзерваторским искуством. Добија се утисак да је ангажовањем експерата с којим конзервација нема скоро ничег заједничког постепено питање заштите Сопоћана отуђивано од Републичког завода, односно од службе заштите споменика, што је, рекло би се, најсигурнији пут према апсурду.

Не напушта ме веровање да ће се стрпљивошћу, са осећањем мере и реалности доћи до правог решења и начина за спасавање угрожених Сопоћана. Предложени пројекат треба помно испитати, проценити консултовањем наших најистакнутијих стручњака који су се бавили или још увек баве конзервацијом. Његова нерационалност, у првом реду, то апсолутно захтева. Кад се томе још дода чињеница да је потребно у помоћ позвати и наша не баш мала позитивна конзерваторска искуства, чини ми се да ћемо доћи до поузданог и потпуног решења којим ћемо сопоћански живопис бар за наше време залечити. Јер, о дефинитивном оздрављењу ових и других фресака не може бити речи. Хронични болесници и ограниченост века њиховог трајања осуђени су на постепено и тихо умирање, срећом у неко недогледно време. Наша је дужност да век живота културних вредности што је могуће више продужимо. У томе је и племенитост конзерваторске делатности.

По
ве
ља